

Glatz Ferenc

Politikai konszolidáció és szovjet rendszer

A Kádár-korszak kutatásának eredményei

„Mindenekelőtt elkerülendő, hogy a Kádár-korszak — netán az egész 1945 utáni korszak — kutatását a most divatos, napi politikai jelszavakhoz illeszkedő *anti-korszak sematizmus*a befolyásolja. Ugyanez az anti-korszak beállítás kísértett 1945 és 1989 között, amikor a Horthy-korszak történetéről beszéltek” — írtuk 1990 őszén, amikor a Kádár-korszak történetének kutatásához igyekeztünk historiográfiai fogódzókat és szempontokat keresni (História 1991/4). Igyekeztünk érvelni — a magunk számára is —, miért szükséges az elmúlt évtizedek történelméről tényszerűen, a tudomány arzenálját és tekintélyét felsorakoztatva szólni: a nemzet közvetlen múltját nem szabad átengedni a gomba módra kinőtt karriervállalkozásoknak, hiszen köztudott, hogy Magyarországon a múltbéli ellenálló érdekem képezik többnyire a jelen karriernek alapját. Ki kell elégíteni a társadalom természetes kíváncsiságát, a polgár láthassa viszont megélt fiatalságát, vagy éppen atyái tetteit. Soroltuk a kézikönyvszerű összeállítások lehetőségeit: forráskiadványok, adattárak, kronológiák stb. Kerestük a forrástani kiindulópontokat a külpolitika, a gazdaság és társadalom, az államszervezet, az intézmények, a kultúra fejlődésének kutatásához.

Ma, 1994-ben, amikor az OKTK jelenkortörténeti főirányának bizottsága nevében beszámolót kell előterjesztenem, részben elégedetten írhatok az elmúlt esztendő kutatásáról. A történettudomány megőrizte autonómiáját, amelyet az 1980-as években jobbra már megszerzett a politikával szemben, illetve a politika akkori reformszárnyának segítségével. Tudjuk, 1990 után voltak „átértékelők” meg „önátértékelők”, akik a kurzusváltáshoz igyekeztek igazítani tollukat, s voltak átértékelők, akik őszintén átélték — talán kissé későn s épp ezért túl vehemensen — a szemléletváltást. De a történettudomány nem lett kurzus-szolga, mint ahogy reméljük, nem lesz az a következő esztendőben sem. És tegyük hozzá: a kormányzati politika sem követelte meg az autonómia feladását, igaz, kultúrpolitikai preferenciájában a maga politikai szempontjait követte. Reménykedve nézünk a

következő évekre is, hogy az új és következő kormányzatok sem fognak *egy kulcsra járó* történelemértelmezést kívánni tőlünk.

Miért tartom szükségesnek mindennek előrebocsátását? Azért, mert a hozzánk legközelebb eső korszakok kutatása, mint ismeretes, mindig is a leginkább napi politikára érzékeny történelmi tevékenység. A tudományon kívüli szempontok, a történész egyéni politikai elkötelezettsége amúgy is belejátszik az értékelésbe, sőt már a verifikálás mozzanatába is. (Noha ne legyen egy percre sem kételyünk arról, hogy a középkor vagy koraujkor témáinak feldolgozásakor a történetiről értékítéletnél „ideológiai” szempontok ne játszanának szerepet.) Természetes, hogy e tudományon kívüli szempont megerősödik, ha a történész karrier-lehetőséget és anyagi ösztönzéseket kap bizonyos igazságok, evidenciák, bizonyos szempontok erősebb kidomborításához. Félünk, hogy ugyanaz következik be, mint a Horthy-kor kutatásánál az 1949. évi hatalomváltás után. Annak idején egyrészt az előző rendszert kiszakították a nemzetközi összefüggések rendszeréből s kezdték a proletárdiktatúra aktuális mércéje szerint minősíteni, s természetesen csak az árnyoldalakat vetíteni elénk. Másrészt megindult a '49 utáni rendszer öngigazoló öskeresése: a nemzeti történelem középpontjába kerültek a féllégális vagy illegális kommunista lakás-szervezkedések, megbontva ezzel a kor erőviszonyainak valós hierarchiáját. Országos társadalom- és természetalakító ténycsoportok maradtak le a kor történelmi tablójáról. Felkerültek viszont korábban alig ismert, az illegitásban állítólag érdemeket szerzett — egyébként igen tisztességes — személyek.

Azért bocsátom mindezeket előre beszámolóim bevezetőjeként, mert szeretném hangsúlyozni: a szakma részben azért tudta autonómiáját megőrizni egy ilyen hatalomváltó időszakban, a legközelebbi múlttól beszélve is, mert a korszak kutatását elsősorban finanszírozó alapítványok (Soros, Pro Cultura), illetve intézmények (MTA TTI, 56-os Intézet ELTE BTK) és nem utolsósorban az OKTK jelenkortörténeti főiránya a *tényfeltárásokra, a korszak korrekt adatbázisának megteremtésére* ösztönözt. Az ez év tavaszáig Király Tibor akadémikus vezette bizottság előnyben részesítette a forrásfeltárásokat. Noha 1992 nyarától mind durvábban harsogtak az egyoldalú történelmi értékelések az 1957—1989 közötti időszakról, és nem tagadhatom, több kollegának szegte kedvét, hogy életéből netán éveket fordítson e korszak kutatására, mégis: az 1990. évi kivánságlistához, a „mit kellene tenni” kivánságlistájához képest nagy az előrelépés. Pontosabban, ami elkészült, az a szolid tényfeltárás irányába mozog, és remélni lehet, hogy az 1994 utáni kutatási periódus sem hoz irányváltoztatást. Még pontosabban: abban reménykedik a szakma, hogy a kutatói kedv megélelnekül és az 1957—89 közötti periódus kutatására már nemcsak elsősorban kezdő vagy szerződéses kollégákat tudunk alkalmazni, hanem vezető történészeink is kedvet kapnak e korszak mezejére kirándulni.

1. Ezzel máris beszámolóim első kérdésköréhez érkeztem: *mennyire és miben lendítette előre a „IX. főirány” a korszak egészének kutatását?*

Előrebocsátom azt a — feltehetően vitatható — meggyőződésemet, hogy egy-egy korszak kutatásának preferálását különböző utakon teheti meg a tudománypolitika. Alakíthat külön intézeteket, tanszékeket vagy finanszírozhat pro-

jekteket (mint a jelen esetben is). Esetünkben én a projektfinanszírozást tartom a célravezetőnek sok okból. Ezek közül most csak egyre hívom fel a figyelmet: a meglévő intézményekben dolgozó, már felkészült kutatókat ezen a módon lehet bekapcsolni. Márpedig a kortörténet kutatása és feldolgozása a legnagyobb kutatói tapasztalatot, a legalaposabb forrástani, forráskritikai felkészültséget kívánja. És a feldolgozás is — akár forráskiadvány, akár monográfia készítése — a legnagyobb írói, szerkesztői műveltséget igényli.

A főirányban foglalkoztatott kutatók szerencsés egyensúllyal kerültek ki a tapasztaltabbak és a fiatalok közül. *Andorka Rudolf*, *Balogh Sándor*, *Litván György*, *Ormos Mária*, *Szakács Sándor*, *Vásárhelyi Miklós* neve mellett ott találjuk a legfiatalabbakat, akik az anyaggyűjtésben, sajtó alá rendezésben vesznek részt. Ez a szerencsés személyi körülmény biztosította, hogy ne csak kutatások folyjanak, hanem „eredmények” is legyenek. A főirány támogatta kutatásokból sarjadt ki hat megjelent forráskiadvány-kötet, mintegy 180 iv terjedelemben, jelentek meg folyóirat-különszámok, három kötet adattár, tanulmányok.

2. Mely témakörben születtek meg ezen eredmények? — kérdezhetik jogosan a beszámólótól. A főirányt vezető bizottságnak kezdetől elhatározása volt: a sok egyéni pályázó közül előnyben részesítü azokat, akik nem egy-egy résztema elszigetelt feldolgozásához kérnek segítséget, hanem hosszú távú kutatási programmal jelentkeznek.

Ki kell emelnem az 1956–89 közötti időszak külpolitikai fejezeteinek feltáró munkáját. Megjelent a korszak külpolitikájának — pontosabban külpolitikai-diplomáciai tevékenységének — kronológiája önálló kötetben. Megjelent a budapesti norvég követ jelentés-gyűjteménye, sajtó alá rendezték az 1956–58 közötti jugoszláv–magyar kapcsolatok iratait, ami a korszak magyar külpolitikai koordinátáit és korlátait, kiszolgáltatottságát mutatja be. Az *Ormos Mária* és *Vida István* vezette kutatások mellett folyamatosan dolgozik az 56-os Intézet Litván György vezetésével az 1956 nemzetközi körülményeit megvilágító kötetben, részben a bizottság támogatásával. Az angol, olasz, csehszlovák, lengyel és részben szovjet-orosz szálak felfejtése az egész európai diplomáciatörténet egyik jelentős munkáját eredményezheti. A magyar '56 ugyanis az akkori világ egyik leghatározottabb állásfoglalását kiváltó eseménysorozat volt, mint ismeretes.

A következő évek kutatásaitól várhatjuk, hogy megmutassák az 1962 utáni időszak magyar mozgásterét. Hiszen nem alap nélkül írja az egyik kutatói beszámoló: 1957–1962 között önálló magyar külpolitikáról nem is beszélhetünk. Hogyan és miként nyílt 1962–1972 között egy táboron belüli relative önálló külpolitikára tér, s mennyire játszott be Kádár és a magyar politikai vezetés ezt a mozgásteret, s vajon igaz-e a korabeli belső kritika, mely szerint az 1974–85 közötti időszakban a magyar külpolitikai vonalvezetés megfáradt pl. a dinamikus lengyelrel vagy a románnal való összehasonlításban. Mennyire határozta meg a magyar külpolitikát az ország stratégiai helye a Varsói Szerződés rendszerében?

Annál is inkább feltehetjük a kérdést, mert időközben megindult egy adatgyűjtés a Történettudományi Intézetben a szovjet zóna országainak összehasonlítására. Kronológia, illetve adattár, amely már az első néhány ezer cédula áttekintése után

az eddiginél sokkal megalapozottabban enged arról beszélni: meddig és milyen politikai lépések voltak Moszkvából egységesen vezényelve (tulajdonváltás-akciók, belpolitika és propaganda stb.), s mekkora volt és milyen kérdésekben egy-egy állam mozgásterre? Mindehhez elkészült és megjelent az USA szovjet zóna politikáját 1945—89 között áttekintő kronológia. (Borhi László tollából a História Könyvtár sorozatban.)

A legnagyobb érdeklődésre természetesen a párt központi szerveinek, illetve a PB iratanyagainak kiadása számíthat. A Politikatörténeti Intézetben rendezték sajtó alá Balogh Sándor vezetésével, a főirány támogatásával az 1956 november — 1957 június közötti PB-ülések jegyzőkönyveit, rendkívül alapos jegyzeteléssel. A négykötetes sorozatból megjelent az első (33 ív terjedelemben) és korrektúrában áll a többi kötet. Megemlítendő, hogy az MSZMP alapidokumentumait — tehát válogatást a kiadott és részben a ki nem adott anyagokból, de nem a vezető szervek irattermeléséből — már a '80-as években kezdte közreadni az akkori Párttörténeti Intézet, s az utolsó, 1985 utáni éveket tárgyaló kötet kéziratának befejezéséhez, illetve megjelentetéséhez a főirány biztosította a támogatást. Nagy kérdés — de elsősorban szakmai-módszertani kérdés —, hogy milyen mértékben szabad válogatás nélkül kiadni egyes irattermelő szervek anyagát (pl. akár a vezető pártszervek irattermeléséből)?

És ez a szakmai-módszertani kérdés átvezet bennünket a Jelenkortörténeti Bizottság által — és mint tudjuk, politikai okokból is — preferált témakörhöz, az 1956—57-es évek történetének feltárásához. Ismeretes, hogy nagy költségráfordítással, sokoldalú támogatással külön intézet foglalkozik ezen évek történelmével. A főirány is támogatta mind az ott folyó, az 1956—57-es évek nemzetközi vonatkozásait feltáró kutatómunkát, mind az Intézet Oral History Archivumának interjúanyagára épülő kötetek kiadását. (A Munkástanács vezetőinek, a pesti felkelő harcosoknak és az '56-ban működött politikai pártok vezetőinek visszaemlékezésiből összeállított kötetek ezek.) Akárhogy is fog alakulni az 1956—58-as évek története kutatásának szervezeti kerete, a sziszifuszi kutatómunka joggal vált ki elégedettséget és támogatási készséget. (Az Intézeten kívüli kutatások, Izsák Lajos, Gergely Jenő, Vida István, Kiss József és mások munkái egészítik ki ezt a sort.) Mint ahogy a kutatásokkal kapcsolatos tudományos szervezési és kutatómódszertani kérdéseket is most már a szakmai szempontok alapján, lehetőleg a politikai konjunktúra és dekonjunktúra lehetőségétől függetlenül kell mérlegelni, ahogy más korszakok kutatását is. Mit érdemes a méregdrága kiadói viszonyok között nyomtatott formában kiadni, mennyire feladatuk a központi kutatóhelyeknek a helytörténeti anyagot regisztrálni és gyűjteni, mi tartozik mindebből az önkormányzatok, illetve a helyi forrásörző és kutató helyek kompetenciájába? Hangsúlyozom, szakmai vitakérdés ez még akkor is, ha mind több megjegyzés firtatja: 1918—19, majd 1944—45 helyi konjunktúra-kampányát most 1956—57 kampánya követi, s ez félrevezeti, egyoldalúsághoz, sematizmushoz vezetheti a történelmekutatást. És természetesen mind hangosabban merül fel az észrevétel: a szovjet rendszer kiépülésének feltárása, az 1945—1956 közötti időszak feltárása nélkül könnyen alaptalanok maradhatnak az 1956—58, sőt a következő évtizedek feldolgozásai.

A viszonyítási pontok a szovjet rendszer történelmében belül könnyen eltűnhetnek, és a mai értékrendhez viszonyító, vagy annak előtörténetét kereső, tudománytalan szempontokhoz vezethetnek. Amit egy kutató úgy fogalmazott meg: lassan nem is lehet tudni, hogy 1956 forradalmi kitörésének mik voltak az okai, s úgy tűnik, mintha a szovjet megszállás és a szovjet rendszer történetén belül a Kádár-korszak több keszervet (gyilkosságot, megalázást stb.) hozott volna a magyar nép nyakára, mint a Rákosi-korszak — egyesek számára annak idején mégoly szent céloknak tűnő — politikája.

Hatalmas anyaggyűjtést — és ezzel a feldolgozás számára újabb kérdőjeleket — eredményezett a gazdaság- és társadalomtörténet körében támogatott három kutatás: az 1956—1989 közötti gazdaságpolitikai döntések iratanyagának összegyűjtése, az 1945—1990 közötti korszak társadalomstatisztikai felméréseinek feldolgozása és az 1955—1989 közötti korszak köznapi életének, a mindennapok történelmének kutatása.

Az első esetben, a gazdaságpolitikai döntésekben részt vevő intézmények döntésselőkészítői folyamatának dokumentumai akár tíz kötetet is megtölthetnek. A kutatócsoport (Szakács Sándor irányításával) a másolatban összegyűjtött válogatott iratanyag további válogatásával egy olyan iratkötet kiadását igéri, amelynek válogatási szempontjai a politikai döntések társadalmi és gazdaságpolitikai kihatásai. A már eddig is feltárt és megismert iratanyag rámutat magának a politikai rendszernek működési korlátaira. Hiszen — saját kutatásunkból is ismerjük — gyakran évtizedekkel az 1990. évi összeomlás előtt a gazdaságpolitika vezetői — egyáltalán nem ellenzéki, sőt nem reformerők — is felismerték a gazdaságpolitika voluntarizmusát, az árpolitika, a piacmechanizmusok kikapcsolásának tarthatatlanságát. Mégis maradtak az ideologikus tulajdonkonceptió, az ideologikus társadalomkép büvöletében. Nem szólva arról, hogy a magyar gazdaság reális világpiac- és szovjet-piac függőségét, az örökölt elmaradott gazdálkodási potenciált (infrastruktúrát, gazdálkodási kultúrát, munkaerő-színvonalat stb.) Berend T. Iván, Szakács Sándor és Pető Iván úttörő tanulmányai után most részleteiben láthatjuk.

Az Andorka Rudolf vezette munkacsoport a fentebb jelzett témakörben (Az 1945—1990 közötti társadalomtörténet) közzétette magyarul és angolul a társadalomstatisztikai adatgyűjtésekből származó társadalmi jelzőszámokat. Azok elemzését is elvégezték. Születés és halálozás, házasságkötés és válás, család és háztartás — mind olyan szempontjai az anyaggyűjtésnek, amelyek jó kiindulópontokat adhatnak a „nemzetpolitikai sorskérdéseket” oly szívesen felkapó politikai gondolatfűzésekhez. Mint ahogy a realitás szintjén szólnak az adatok a rokonság-, korosztály-megoszlás alakulásáról, a szegénységről etc.

Ennek a kontúrjaiban kirajzolódó társadalomtörténeti képnek a színeit igyekeznek megadni a Kádár-korszak hétköznapijainak, a mindennapi élet kereteinek feltárására irányuló kutatások. A polgár életkereteit behatároló intézmények története (igazgatás, szabad mozgás, külföldre utazás, bíraskodás, család, tulajdonjog), a napi életkörülmények létfeltételei (lakás, közellátás, kereskedelem, közlekedés, oktatás, szabadidő-kultúra) és a belpolitikai, valamint a nemzetközi politikai élet adattára. De legrészletesebben a köznapi élet, az életminőség mutatói rajzolódnak ki e kilenc fő munkáját szervező kutatásból. Az adattár számítógépes

bevitele nagyrészt megtörtént, sőt a sajtó alá rendezés is előrehaladt. (Időközben megjelent egy rövid politikatörténeti kronológia a főiránytól függetlenül, *Seifert Tibor* munkájaként az 1970—1990 közötti évekről.) Remélhetően — a tervezettnél sokkal terjedelmesebb formában — néhány hónapon belül a könyvpiacra kerül egy igen részletes, képanyaggal, statisztikával, grafikonokkal felszerelt adattár, megfelelő áttekintő tanulmányokkal.

E társadalom- és gazdaságtörténeti jellegű munkák — mind adatfeltárások. Nem koncepció-történeti, nem ideológia-történeti munkák. A magyar társadalom termelési és életkereteit, a polgár életfeltételeit, a magyar gazdálkodás vezetőinek mozgásterét mutatják be a szovjet zóna politikai intézményrendszerén belül. A Kádár-korszak sokoldalú megvilágítása akkor lesz lehetséges, ha ezek az adatfeltárások megjelentek, azok értelmezését, elemzését elvégeztük. S akkor a különböző napi szempontokat követő apológiák útköztetése is megtörténhet!

Engedjék meg, hogy eltekintsek a további felsorolástól: Csak jelzésszerűen utalok az 1949—90 közötti szakszervezeti adattárra (*Sipos Péter, Lux Judit*), az egyháztörténeti adattárra (I. kötete, a kronológia már megjelent a História könyvtár köteteként, *Balogh Margit és Gergely Jenő* munkája), az úttörő jellegű cenzúra-történeti kutatásokra (*Vásárhelyi Miklós, Somogyi Pálné*).

Visszatérve az 1990-ben kifejezett aggályaimra, a magam részéről, mint a kutatásban és tudományszervezésben élő ember, úgy látom, alapjalban jó irányban folynak azok a kutatások, amelyekre pénzeket fordítottunk. A kedvezőtlen politikai körülmények ellenére — vagy talán éppen ezért? — e kutatások a szolid adatfeltárásokat célozták és remélhetően azt fogják célozni a jövőben is. Feltéve, hogy a társadalom áldoz ilyen irányú kutatásainkra és feltéve — visszatérve bevezető mondataimhoz —, hogy a társadalom egyes erőiben nem uralkodik el a jelen szempontjából erőszakolt önigazolás vagy „önhős”-keresés indulata.

A szekcióülés

Az ülésen elsőként *Litván György* tartott előadást *1956 nemzetközi vonatkozásait* címmel. Beszélt az október 23—24-i első szovjet beavatkozásról, Geró Ernő abban játszott kezdeményező szerepéről, valamint az újabb szovjet forrásokról, amelyek más megvilágításba helyezik Mikojan és Szuszlov budapesti misszióját. Az utóbbi idők kutatásai bizonyították: az akkoriban oly sok reményre okot adó, majd oly gyorsan „elfeledett” október 30-i szovjet kormánynyilatkozat korábbi keltezésű, és egyáltalán nem fejezi ki a szovjet politikai vezetés akkori, napi politikai álláspontját, sőt, azzal éppen ellentétes értelmű. A nyugati nagyhatalmak álláspontját a szuezi helyzet elemzésével ismertette és a következő szavakkal foglalta össze: „ígéret, biztatás és cserbenhagyás”. Beszélt Litván arról is, hogy bár a verbális tiltakozásokon túlmenően a forradalom kevésbé mozgatta meg a nyugati kormányzatokat, annál nagyobb hatást gyakorolt a nyugati társadalmakra és szervezetre. Részletesen bemutatta, hogy a Francia Kommunista Pártot a szovjet beavatkozás melletti kiállás egyrészt miként szigetelte el a francia társadalmon belül, másrészt miféle vitákhoz vezetett